

میرزا عباس نقاش باسمه‌چی استاد چاپ‌خانه علمیہ خاصه مدرسه مبارکه دارالفنون

● سمیه شریفی‌نژاد* ● نیایش پورحسن**

اشاره

صنعت چاپ‌سنگی، یکی از صنایع سخت و طاقت‌فرسای ایران در دوره قاجار است؛ این صنعت از یک‌سو، با مسائل فنی و مواد شیمیایی و از سوی دیگر، با برخی مسائل هنری (تصویرسازی، کتابت، جلدسازی، کلیشه‌سازی، صفحه‌آرایی، قطاعی) و... سروکار داشته است؛ از این رو در زمره صنایعی است که امروزه، از آن به‌عنوان یک صنعت یا هنر بین‌رشته‌ای یاد می‌شود.

از آغاز صنعت چاپ‌سنگی تا دوران افول آن در ایران، هنرمندان و چاپگران بی‌شماری ظهور کردند، که پس از مدتی، یا دچار انواع بیماری و حساسیت‌های پوستی شدند، و یا در اثر بی‌مهری و بی‌اعتنایی، در گذر زمان آن‌چنان به فراموشی سپرده شدند، که امروزه به‌سختی می‌توان گوشه‌ای از زندگانی آنان را روشن کرد. میرزا عباس، که سال‌ها ریاست انطباعات (چاپ‌خانه) مدرسه دارالفنون را برعهده داشت، یکی از این افراد است. او از جمله چاپگران، نقاشان و استادان تصویرسازی مهجور در دوره ناصرالدین‌شاه است، که فعالیت‌هایش از حوالی ۱۲۸۰ق. آغاز شد و تا اواخر ۱۳۰۴ق. ادامه یافت.

متأسفانه زندگی و کارنامه این هنرمند، همانند بسیاری از هم‌عصران خود، در محاق فراموشی قرار گرفته است. پژوهش حاضر در پی ارائه تصویری کلی از فعالیت‌ها و زندگی اوست.

Email: sharifisomi644@gmail.com

* کارشناس مرمت کتاب‌خانه آستان قدس رضوی

** پژوهشگر و از اعضای کانون نویسندگان و منتقدان خانه تئاتر ایران

Email: pourhassaniayesh@gmail.com

□ مختصری درباره انطباعات مدرسه دارالفنون

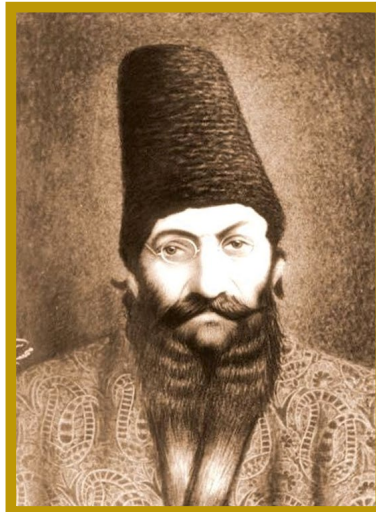
مدرسه دارالفنون در تاریخ یکشنبه پنجم ربیع‌الاول ۱۲۶۸، در ضلع شمال شرقی ارگ سلطنتی تأسیس شد و نخستین دوره تحصیلی آن تا محرم ۱۲۷۵ به طول انجامید. این مدرسه از زمان گشایش تا مدت دو سال، فاقد مطبعه یا چاپخانه اختصاصی بوده است؛ تا آن که در سال ۱۲۷۰ق، به دستور ناصرالدین شاه و با هدف انتشار کتاب روضه‌الصفای ناصری چاپخانه‌ای راه‌اندازی شد، که مسئولیت آن به ناظم مدرسه دارالفنون، رضاقلی خان هدایت امیرالشعراء (۱۲۱۵-۱۲۸۸ق)، واگذار شد.

رضاقلی خان هدایت از طریق این چاپخانه، که اغلب با عنوان «دارالطباعة ناظم دارالفنون» شناخته می‌شد، اقدام به انتشار دو دسته کتاب، غیردرسی و درسی کرد، و از این طریق، آثار معلمان نخستین دوره مدرسه دارالفنون، مانند سرهنگ فرانچسکو ماتراتزو^۱، اوگوست کرشیش^۲، ادوارد پولاک^۳، مسیو ژول ریشار^۴ و الکساندر بوهرل^۵ را در دسترس محصلان قرار داد.

دوره آغازین و درخشان انطباعات دارالفنون که با نام رضاقلی خان هدایت گره خورده است، تقریباً پس از گذشت پنج سال و انتصاب اعتضادالسلطنه به وزارت علوم، متوقف گردید.

شمایل میرزا ابوالحسن خان صنیع‌الملک
(اثر یحیی غفاری)

شمایل رضاقلی خان هدایت
(اثر محمود هدایت)

1. il colonnello Francesco Materazzo (1811-1893)
2. August Karl Krziž (1814-1886)
3. Jakob Eduard Polak (1818-1891)
4. Jules Richard (1816-1891)
5. Alexandre Böhler (d: -1887)

رضاقلی خان هدایت
در تاریخ محرم
۱۲۷۶، به ریاست
مدرسه دارالفنون
برگزیده شد

شاهزاده علی قلی میرزا اعتضادالسلطنه (حدود ۱۲۳۴-۱۲۹۸ق) در تاریخ ذیحجه ۱۲۷۵، به منصب وزارت علوم (وقایع اتفاقیه، ۱۲۷۵ق، نمره ۴۴۱: ۲) و تلگراف و رسیدگی به امور چاپ و انطباعات کشور منصوب شد و حدود دو ماه بعد، رضاقلی خان هدایت در تاریخ محرم ۱۲۷۶، به ریاست مدرسه دارالفنون و نیابت اول وزارت علوم برگزیده شد.

«چون رضاقلی خان که حسب الامر همایون مراقب نظم مدرسه دارالفنون بود، در انجام خدمت محوله منتهای کفایت و صداقت را ظاهر ساخت، این اوقات هم در عمل تلگراف لازمه خدمتگزاری را نمود و مراسم کفایت و کاردانی او در پیشگاه حضور همایون زیاده از حد معلوم و مشهود گردید؛ لهذا به نیابت وزارت علوم (که به شاهزاده اعتضادالسلطنه مرحمت شده است) او را سرفراز نموده، رئیس مدرسه دارالفنون فرمودند و یک توب جبه ترمه کرمانی اعلی به مشارالیه خلعت مرحمت شد.» (وقایع اتفاقیه، ۱۲۷۶ق، نمره ۴۴۶: ۱).

رضاقلی خان هدایت تا پایان سال ۱۲۷۸ق، در سمت ریاست دارالفنون باقی ماند و پس از اعلام ولایت عهدی مظفرالدین میرزا (محرم ۱۲۷۹)، به عنوان لهه باشی او به آذربایجان اعزام شد.^۱

در اوایل دوره وزارت اعتضادالسلطنه با صلاح دید ناصرالدین شاه، ریاست دارالطباعة و اداره امور چاپ و نشر روزنامه‌ها در تاریخ صفر ۱۲۷۷، به میرزا ابوالحسن خان غفاری (حدود ۱۲۲۹-۱۲۸۳ق) واگذار شد. (دولت علیه ایران، ۲۷۷ق، نمره ۴۷۲: ۷).

میرزا ابوالحسن خان غفاری، که در تاریخ ذیقعده ۱۲۷۷، به لقب صنیع الملک مفتخر شد، (دولت علیه ایران، ۲۷۷ق، نمره ۴۹۱: ۳) از همان سال تا زمان وفات، مکان روزنامه و کارخانه باسمة تصویر خود را به جنب دیوان خانه مبارکه، واقع در منطقه ارگ سلطنتی منتقل کرد و به دور از محیط مدرسه دارالفنون، به فعالیت نشر ادامه داد.^۲

صنیع الملک در سال ۱۲۸۳ق، وفات یافت و پس از آن، اعتضادالسلطنه اداره انطباعات

۱ روزنامه شرف (۱۳۰۵، نمره ۵۸، ۴) در این خصوص چنین نوشته است: «در سال [هزار و دویست و] هفتاد و هشت... مرحوم لهه باشی به خدمت و منصب ریش سفیدی دربخانه حضرت مستطاب والا ولیعهد گردون مهد مأمور آذربایجان گردید.» هم چنین در مقدمه کتاب چاپ سنگی فرهنگ انجمن آرای ناصری (طهران، ۱۲۸۸ق: ۲) در این خصوص چنین درج شده است: «در سنه ۱۲۷۸ که... ناصرالدین شاه... پور خود... مظفرالدین میرزای ولیعهد دولت ابد مدت را مأمور به فرمانفرمایی آذربایجان فرمودند، تربیت نواب ولیعهد را هم به عهده مؤلف مبرور [رضاقلی خان هدایت] واگذار فرمودند.»

۲ ناصرالدین پروین در کتاب تاریخ روزنامه نگاری ایرانیان و دیگر پارسی نویسان (۱۳۷۷: ۲۴) معتقد است که مکان این چاپخانه در محل مدرسه دارالفنون بوده است؛ حال آن که در روزنامه دولت علیه ایران (۱۲۷۷، نمره ۴۹۱: ۳) در این خصوص، چنین درج شده است: «صنیع الملک [به...] فرمان همایون... مقرر شد که نقاش خانه و چاپخانه دولتی معین دارند که مشارالیه، پرده‌ها و اسباب مرغوبه نقاشی را که از سفر ایتالیا به همراه خود آورده و یا در این مدت جمع آوری نموده با اتباع روزنامه و کارخانه در آنجا برده و شاگردان عدیده نیز درین صنعت تربیت نماید.» و در نمره (۵۱۸) همان روزنامه به تاریخ پنجشنبه ۳ شوال ۱۲۷۸ و سپس نمره (۵۲۰) به تاریخ یکشنبه ۲۷ شوال ۱۲۷۸، مکان این چاپخانه در «ارگ سلطانی در جنب دیوانخانه مبارکه» و «عمارت دیوانخانه مبارکه» درج شده است.

در نیمه دوم سال
۱۲۹۰ق، میرزا
عباس نقاش و
باسمه‌چی،
به ریاست انطباعات
مدرسه دارالفنون
منصوب شد

را از آن محل به جنب مدرسه دارالفنون، منتقل کرد و دستور انتشار چند روزنامه به‌قرار روزنامه دولتی، ملتی، علمیه را صادر کرد که تقریباً همه آن‌ها تا پیش از آغاز سال ۱۲۸۸ق، متوقف و تعطیل شدند.

همچنین در همان ایام، یکی از دو پسر رضاقلی خان هدایت، علی‌قلی خان مخبرالدوله (۱۲۴۵-۱۳۱۵ق)، که معاون وزارت علوم بود، به‌تبعیت از پدر خود، چاپ‌خانه‌ای با عنوان مطبعه علی‌قلی خان راهاندازی و به انتشار چند فرهنگ‌نامه و تعدادی کتاب دیگر اقدام کرد. در اوایل دهه ۱۲۹۰ق، چاپ‌خانه دارالفنون به‌صورت مستقل از دارالطباعة دولتی، تحت نظر اعتمادالسلطنه فعالیت می‌کرد و چند جلد کتاب درسی برای شاگردان مدرسه دارالفنون، توسط عبدالغفار نجم‌الدوله (متوفی ۱۳۲۶ق.) و چند تن دیگر را چاپ کرد. در نیمه دوم سال ۱۲۹۰ق، میرزا عباس نقاش و باسمه‌چی، به ریاست انطباعات مدرسه دارالفنون منصوب شد و فعالیت‌های چاپ‌خانه دارالفنون را به‌طور جدی گسترش داد.

● میرزا عباس

میرزا عباس نقاش؛ تصویرساز، باسمه‌چی و رئیس مطبعه دارالفنون، فعالیت‌های هنری خود را از اواخر دهه ۱۲۷۰ق، آغاز کرد و تا اوایل دهه ۱۳۰۰ق، ادامه داد.

اطلاعات دقیقی درباره تاریخ تولد و اوایل زندگی میرزا عباس در دست نیست و قدما به‌زعم خود مطالبی را درباره وی نوشته‌اند، که اغلب نادرست است. به‌عنوان مثال، محمدعلی کریم‌زاده تبریزی در کتاب خود، این هنرمند را با نقاش دیگری در دوره فتحعلی‌شاه یکسان دانسته که اشتباه محسوب می‌شود.^۱

هم‌چنین مرحوم احمد سهیلی‌خوانساری (۱۲۹۱-۱۳۷۳خ) این هنرمند را به اشتباه، اهل شیراز قلمداد کرده است؛ اشتباهی که در یادداشت‌های حسین محدث‌زاده در کتاب اثرآفرینان (۱۳۸۴) و مجید غلامی جلیسه در کتاب هنرمندان خاموش (۱۳۹۳) بازتاب یافته است.

۱. «نقاش پُراستعداد اواسط قرن ۱۳ ق. بوده که به ترغیب و دستور عباس میرزا، جهت یادگیری هنر نقاشی به کشور ایتالیا رفته و در شهر رم ساکن شده است. این هنرمند پس از مدت‌ها که در شهر رم سرگرم کسب هنر شد، عاقبت در دام عشق زیباروی ایتالیایی گرفتار گشته و تن به ازدواج وی داده است. آقا عباس با همه مشکلاتی که در دیار غربت داشته به تحصیلات رشته مورد علاقه خود ادامه داده و پس از هنراندوزی و درک مهارت تصویرسازی با عیال خود به ایران بازگشته است. زندگی و گذران عمر وی بعد از مراجعت از ایتالیا معلوم نیست؛ ولی آن‌چه مسلم است لقب نقاش‌باشی‌گری را بعد از مراجعت از آن دیار گویا از عباس میرزا که حامی و مشوق اولیه وی بوده دریافت کرده و مورد عنایت وی نیز قرار گرفته است. این هنرمند، در طراحی و آبرنگ و رنگ‌وروغن به‌شیوه کلاسیک مهارت داشته و در مواردی نیز از روی آثار مشاهیر معروف اروپایی کپی می‌کرده است. شغل رسمی وی، معلمی نقاش‌خانه دولتی بوده و در مؤسسه‌ای که به نام نقاش‌خانه دولتی دایر شده بود، به تربیت شاگردان هنر نقاشی پرداخته است. به‌طوری‌که روایت شده میرزا عباس در اواخر عمر، به‌علت نامعلومی از میهن خود آزرده‌خاطر گشته و با عیال خود به دیار هند مهاجرت کرده و در آن دیار به عالم عقبی شتافته است.» (کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۶۳: ۲۹۶)

امروزه با استناد
به نوشته‌های
محمدعلی فروغی
درمی‌یابیم، که میرزا
عباس نقاش نه تنها
از اهالی شیراز
نبوده، بلکه اهل
اصفهان بود

سهیلی خوانساری درباره‌ی وی چنین نوشته است:

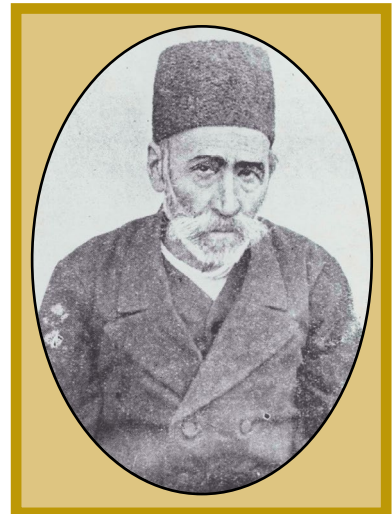
«صنیع‌الملک... شاگردان بسیار تربیت نموده که از همه معروف‌تر میرزا عباس شیرازی است.» (سهیلی خوانساری، ۱۳۶۶: پنجاه‌ویک).

امروزه با استناد به نوشته‌های محمدعلی فروغی درمی‌یابیم، که میرزا عباس نقاش نه تنها از اهالی شیراز نبوده، بلکه اهل اصفهان و برادرزن میرزا محمدحسین خان فروغی ذکاءالملک اول (۱۲۵۵ق/۱۳۲۵خ) بود. از این‌رو، وی دایی میرزا محمدعلی خان فروغی (۱۲۹۴ق/۱۳۲۱خ) و میرزا ابوالحسن خان فروغی (۱۳۰۱ق/۱۳۳۸خ) محسوب می‌شود. چنان‌چه میرزا محمدعلی خان فروغی در این زمینه چنین نوشته است:

«دوره جهانگردی پدرم [میرزا محمدحسین خان فروغی] در سال ۱۲۸۹ قمری به پایان رسید و در پایتخت مقیم شد. پیش از آن نیز یکی دو سفر به تهران آمده اما توقف طولانی نکرده بود این دفعه در تهران گرفتار محمدحسن خان صنیع‌الدوله شد... محمدحسن خان یعنی اعتمادالسلطنه... پس از آن که پدرم را نزد خود جلب نمود انشاء روزنامه را به او تفویض کرد و برای آن که شئونات خویش را زیاد کند دارالطباعة را کم‌کم اداره انطباعات و عاقبت وزارت انطباعات نامید و ریاست آن را به پدرم داد... پدرم... مادر مرا که برحسب اتفاق خانواده‌اش اصفهانی بود در اوایل اقامت در تهران تزویج نمود و مناسبت این مزاجت این بود که برادر مادرم مرحوم میرزا عباس نقاش مدیر مطبعه دولتی و در واقع با پدرم در یک اداره و هم‌قطار بود.» (فروغی، ۱۳۵۳: ۶۳۱) و (عاقلی، ۱۳۶۷: ۲۶۱)، (لاجوردی، ۱۳۸۳: ۱۴) و (یغمایی و فروغی، ۱۳۸۷: هفت).

محمدحسن خان صنیع‌الدوله
(اعتمادالسلطنه)

میرزا محمدحسین خان فروغی

ر مدرسه دارالفنون، رشته نقاشی برای نخستین بار در سال ۱۲۷۶ق، به معلمی جنارو گارجولی ایتالیایی راه اندازی شد

قراین و شواهد حاکی از آن است که میرزا عباس از اهالی اصفهان بوده و زمانی که نقاش خانه میرزا ابوالحسن خان غفاری، صنایع الملک (حدود ۱۲۲۹-۱۲۸۳ق)، در تهران تأسیس شد، در آن نقاش خانه به فراگیری نقاشی و صنعت چاپ سنگی پرداخت. در مدرسه دارالفنون، رشته نقاشی برای نخستین بار در سال ۱۲۷۶ق، به معلمی جنارو گارجولی ایتالیایی^۱ راه اندازی شد که بیش از یک سال دوام نیاورد. پس از تعطیلی رشته نقاشی در دارالفنون، ناصرالدین شاه در اواخر سال ۱۲۷۷ق، صنایع الملک را مأمور کرد تا صنعت باسمة تصویر و چاپ تصویر را در ایران رواج دهد و در این زمینه، شاگردان بسیاری را آموزش دهد.^۲ او نیز به موجب این فرمان شاهانه در تاریخ شوال ۱۲۷۸، نقاش خانه دولتی (مکتب خانه نقاشی) و کارخانه باسمة تصویر را در محدوده ارگ سلطنتی تهران بنیان نهاد و به تدریس فنون نقاشی و تصویرسازی چاپ سنگی مشغول شد.^۳

نقاش خانه صنایع الملک در حقیقت، دومین مؤسسه رسمی آموزش نقاشی در نیمه نخست سلطنت ناصرالدین شاه در تهران به شمار می رود؛ اما متأسفانه عمر آن کوتاه بود و طی سال های ۱۲۷۸ تا ۱۲۸۰ق، فعالیت داشت. در بین شاگردان نقاش خانه صنایع الملک، که به فراگیری هنر نقاشی و چاپ سنگی

۱. جهت آگاهی بیشتر، به مقاله آئی نگارنده در فصل نامه گنجینه دارالفنون مراجعه گردد.
 ۲. «فرمان همایون به شرف نفاذ مقرون و امر قدر قدر مقرر شد که نقاش خانه و چاپ خانه دولتی معین دارند که مشارالیه پرده ها و اسباب مرغوبه نقاشی را که از سفر ایتالیا به همراه خود آورده یا در این مدت جمع آوری نموده با اتباع روزنامه و کارخانه در آن جا برده شاگردان عیدیه نیز در بین صنعت تربیت نماید.» (روزنامه دولت علیه ایران، ۱۲۷۷، نمره ۴۹۱). در این خصوص سه مدرک بدین قرار در دست است:
مدرک اول: «حسب الامر مقرر گردیده است صنایع الملک نقاش باشی خاصه، کارخانه باسمة تصویر و نقاش خانه دولتی ترتیب داده، در آن جا پرده های کار استادان معتبر کشیده و طبع نموده اند با سایر اسباب و اوضاع یک مکتب خانه نقاشی به طوری که در فرنگستان دیده بوده است و اسباب لازم آن را حسب الحکم با خود آورده است ترتیب داده، به طوری که هر کس طالب آموختن این صنعت باشد به هیچ وجه نقصی در اسباب تحصیلش نباشد، بلکه سایر صاحب صنعت ها هم در هر طرح و هر کار که محتاج به نمونه و امتیاز سلیقه باشند معطل نباشند و هم چنین کارخانه باسمة تصویر را متداول نماید که همه روزه تصاویر مختلفه از کارخانه بیرون آید و این صنایع را رواج کامل بدهد؛ در این مدت مشغول انجام این خدمت بوده در ارگ سلطانی در جنب دیوانخانه مبارکه نقاش خانه و کارخانه را ترتیب داده است... و این اول نقاش خانه و کارخانه باسمة تصویر است که در دولت ایران حسب الامر معمول و متداول می گردد به طور و طرز فرنگستان.» (روزنامه دولت علیه ایران، ۱۲۷۸ق، نمره ۵۱۸: ۶).

مدرک دوم: «ناصرالدین شاه [وقت عصر (دوشنبه ۲۱ شوال ۱۲۷۸)] که مراجعت می فرمودند، به نقاش خانه دولتی که صنایع الملک در عمارت دیوانخانه مبارکه به طور خوب و وضع مرغوب ترتیب داده است تشریف شریف همایونی ارزانی داشته، صنایع الملک هم پیشکش و قربانی و شیرینی مهیا نموده؛ مدتی سیاحت نقاش خانه و چاپ تصویر را فرموده زایدالوصف طرز و وضع نقاش خانه در نظر همایون مستحسن و مقبول افتاده اظهار مرحمت و عطوفت بسیار در حق صنایع الملک فرمودند.» (روزنامه دولت علیه ایران، ۱۲۷۸، نمره ۵۲۰: ۱).

مدرک سوم: «این اوقات عمل ترتیب نقاش خانه از هر حیث پرداخته شده است، اعلان و اعلام می شود که از این تاریخ به بعد هر کس خواسته باشد طفل خود را به مکتب نقاش خانه ببرد، نقاش خانه دولتی باز است و صنایع الملک روزهای شنبه را خود به تعلیم شاگردان خواهد پرداخت و سایر ایام، شاگردان در همان نقاش خانه از روی پرده های کار استاد و صورت ها و باسمة های فرنگستان و غیره به مشق نقاشی و تحصیل این صنعت بدیع می پردازند.» (همان: ۶).

میرزا عباس در
مکتبخانه نقاشی
صنیع الملک انواع
فنون تصویرسازی
چاپ سنگی را
فرا گرفت

پرداختند، به نظر می‌رسد میرزا عباس از استعداد دوچندانی برخوردار بود و حتی پس از شیوع بیماری پوستی صنیع الملک در سال ۱۲۸۰ق، به تدریج جایگزین استاد خود گردید. روزنامه دولت علیه ایران (۱۲۸۰، نمره ۵۵۳) در این خصوص چنین نوشته است:

«نظر به اهتمام و مواظبت صنیع الملک در تربیت و ترقی شاگردان نقاش خانه و کارخانه دولتی این اوقات میرزا عباس نقاش، شاگرد معزیه الیه در عمل چاپ تصویر کمال ترقی حاصل کرده و این صنعت را به نهایت امتیاز رسانده است؛ مورد مرحمت و مشمول عنایت گردید لهدا میرزا عباس را به اعطای یک طاقه شال قرین کمال افتخار فرمودند که من بعد در چاپ تصویر روزنامه‌جات دولتی زیاده از پیش اهتمام نماید و بر مراتب ترقیات خود صنیع الملک در تکمیل این صنعت بیفزاید.»

میرزا عباس بعد از این دوره، به فعالیت در زمینه چاپ سنگی پرداخت و احتمال دارد که تصاویر روزنامه علمیه دولت ایران نظیر نمره ۱۱ (۱۲۸۱: ۵) اثر او باشد.

میرزا عباس در مکتبخانه نقاشی صنیع الملک نه تنها انواع فنون تصویرسازی چاپ سنگی را فرا گرفت، بلکه با اقسام اسلوب‌های نقاشی نظیر: مثنی برداری از تابلوهای اروپایی، منظرنگاری و شمایل‌نگاری نیز آشنایی یافت. چنانچه کریم‌زاده تبریزی درباره ترسیم یکی از تابلوهای وی در این دوران، چنین نوشته است:

«تنها اثر رقم‌داری که از این هنرمند دیده‌ام، تصویر کپی‌شده از روی کارهای استاد معروف رافائل بود که به نیکوترین ترتیبی کپی شده بود. در این تابلو، حضرت مریم و مسیح روی ابرها قرار گرفته و پشت سر مریم درخشندگی پرنور آفتاب جلب نظر می‌نمود. در بالای تابلو، جماعت حواریون در اطراف حضرت مسیح ایستاده بودند و فرشته زیبایی که بدون پوشش بوده... در میان تابلو قرار گرفته بود، دیده می‌شد. در مرکز تابلو نیز چهار نفر به لباس‌های گوناگون نقاشی شده بود که یکی از آنها به حضرت مسیح اشاره می‌کرد؛ و به خط نستعلیق زیبا در زیر تابلو رقم داشت: رقم میرزا عباس که از روی پرده بزرگ عمل رافائل نقل نموده است، سنه ۱۲۷۸ نقاش خانه دولتی.» (کریم‌زاده تبریزی، همان: ۲۹۶).

این تابلو، همان نقاشی معروف رافائل^۱ (۱۴۸۳-۱۵۲۰م.) با عنوان مادونای فولین^۲ [مادونای شهر فولینیو^۳] (۱۹۸×۳۰۸ سانتی‌متر) است که امروزه در گالری پیناکوتچا^۴ در موزه واتیکان، نگهداری می‌شود.

گفتنی است که صنیع الملک در زمان اقامت خود در ایتالیا (حدود ۱۲۶۳-۱۲۶۶ق.)، نسخه‌ای از روی همان تابلوی معروف رافائل، مثنی برداری کرد و به ایران آورد و شیوه

1. Raphael/ Raffaello Sanzio (14831520)

2. Le Vierge dita de Foligni / La Vierge dite De Foligno / Madonna and transfiguration

۳. Foligno؛ از توابع شهر پروجا در استان امبریا واقع در مرکز کشور ایتالیا

4. Pinacoteca (Pinacothèque)

اداره امور چاپخانه‌ها و روزنامه‌های دولتی به صنایع‌الملک واگذار گردید و او نیز موظف شد، که چهار روزنامه را تحت نظارت وزارت علوم منتشر نماید

مثنی برداری از آن را مطابق با مندرجات روزنامه دولت علیه ایران (۱۲۷۸، نمره ۵۱۸) در نقاش خانه خود، به شاگردانش تدریس می‌کرد. میرزا عباس نیز در جریان آموزش‌های صنایع‌الملک، یک تابلو از روی کار استاد خود، مثنی برداری نمود که قسمتی از آن را در صفحه آغازین کتاب چاپ‌سنگی یوسف و زلیخا (چاپ‌سنگی، ۱۲۹۹ق.) منتشر کرد. در نیمه نخست سال ۱۲۸۳ق. بنا به دستور ناصرالدین‌شاه، اداره امور چاپخانه‌ها و روزنامه‌های دولتی به صنایع‌الملک واگذار گردید و او نیز موظف شد، که چهار روزنامه را تحت نظارت وزارت علوم منتشر نماید. روزنامه دولت علیه ایران (۱۲۸۳، شماره ۵۹۱) در این خصوص چنین نوشته است:

«چون توجه ملوکانه در انتظام امور دولتی از هر جهت زیاده است در طبع روزنامه‌جات که در اداره وزارت علوم اهمی فرمودند حکم قدرت‌تأم به اعتضادالسلطنه وزیرعلوم صادر شده که در هر ماهی چهار طغرا روزنامه از این قرار طبع شود و میرزا ابوالحسن خان صنایع‌الملک از جانب وزیرعلوم نایب بوده؛ اول (روزنامه دولتی بدون تصویر)، دوم (روزنامه دولتی مصور)، سیم (روزنامه ملتی که به‌طور ارادی نوشته می‌شود)، چهارم (روزنامه علمی)». این چهار روزنامه عبارتند از: ۱. روزنامه مصور دولت علیه ایران، ۲. روزنامه دولتی، ۳. روزنامه ملتی یا ملت سنیه ایران، ۴. روزنامه علمی یا روزنامه علمیه دولت ایران. قرائن حاکی از آن است که پس از دستور ناصرالدین‌شاه، کارخانه باسمه و چاپ از سوی مسئولان وزارت علوم، به تشکیلات اصلی مدرسه دارالفنون الحاق گردید. چنانچه روزنامه دولتی در این خصوص چنین نوشته است:

«علی‌حضرت... در روز دوشنبه پنجم [شوال ۱۲۸۳] در کارخانه‌جات متصله به مدرسه مبارکه از قبیل دارالطباعة دولتی... تشریف‌فرما شده غوررسی ملوکانه در اعمال هر یک فرموده و ترقیات هر یک در خاکپای همایون کمال استحسان یافت؛ خاصه در دارالطباعة دولتی که اوراق و تصاویر روزنامه‌جات مبارکات را در حضور اقدس ملوکانه منطبع نمودند موقع پسند خاطر شاهانه یافته به اجزاء دارالطباعة مبارکه انعام مرحمت و عنایت فرمودند و تحسینات شفاهی و مراحم علی حضرت شاهنشاهی خلدالله ملکه و سلطانه درباره اعتضادالسلطنه وزیر علوم به‌درجه ظهور پیوسته.» (۱۲۸۳، شماره ۶۰۰) صنایع‌الملک مقارن با همین ایام در حوالی ماه شوال ۱۲۸۳، وفات یافت و ریاست دارالطباعة دولتی به نایب وزارت علوم، شاه‌میرزا پسر حاجی عباس‌قلی میرزا^۱ و مدیریت کارخانه

۱. «چون مراتب لیاقت و مراسم قابلیت و استعداد شاه‌میرزا پسر حاجی عباس‌قلی میرزا به نیابت وزارت علوم در ریاست عمل دارالطباعة دولتی و غیره ملحوظ لحاظ اقدس و منظور نظر مقدس شاهنشاهی گردید، مشارالیه را به اعطای یک توب جبه ترمه قرین مفاخرت و اعزاز فرمودند.» (روزنامه دولت ایران، نمره ۶۲۵، پنجشنبه ۲۵ شعبان ۱۲۸۵ق، ص ۳) و «شاه‌میرزا رئیس دارالطباعة دولتی... در نهایت مراقبت و مواظبت به امورات متعلقه به خود رسیدگی دارند.» (روزنامه دولت علیه ایران، ۱۲۸۶، نمره ۶۳۹).

روزنامه دولتی به سرهنگ میرزا حسن حکیم سامانی (۱۲۵۶-۱۲۸۵ق.) (اعتمادالسلطنه، ۱۲۹۶، ج ۳: ۵۷) و (اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۶: ۲۰۴) فرزند میرزا حبیب‌الله حکیم قآنی شیرازی، واگذار گردید.^۱

در بین نیمه دوم سال ۱۲۸۳ تا اوایل سال ۱۲۸۴ق، دارالطباعة دولتی به جنب مدرسه دارالفنون منتقل گردید و این موضوع در اغلب سرلوح روزنامه‌های آن زمان، درج شده است. چنانچه در سرلوح روزنامه ملتی (نمره ۱۱) از تاریخ جمعه ۹ ربیع‌الاول ۱۲۸۴ به بعد، در این خصوص چنین نوشته است:

«منطبعة دارالخلافة الباهرة طهران در دارالطباعة دولتی در مدرسه مبارکه دارالفنون»؛ هم‌چنین در سرلوح روزنامه دولتی نیز از نمره (۶۰۷) مورخ پنج‌شنبه ۲۶ ربیع‌الثانی ۱۲۸۴ به بعد، همین موضوع را چنین شرح داده است: «منطبعة دارالخلافة الباهرة در کارخانه دولتی مدرسه مبارکه دارالفنون.»

از زمان وفات صنیع‌الملک (۱۲۸۳ق.) تا روی کار آمدن محمدحسن خان صنیع‌الدوله (۱۲۸۷ق.)، وظیفه اداره روزنامه‌ها و انطباعات دولتی در زمره وظایف وزیر علوم، شاهزاده علی‌قلی اعتضادالسلطنه، قرار داشت؛ تا آن‌که با آمدن محمدحسن خان صنیع‌الدوله (اعتمادالسلطنه بعدی) از فرانسه به ایران، دوباره تغییراتی در ساختار چاپخانه‌های دولتی ایران ایجاد شد.

محمدحسن خان (۲۱ شعبان ۱۲۵۹ - ۱۸ شوال ۱۳۱۳) از شاگردان نخستین دوره مدرسه دارالفنون (۱۲۶۸ تا ۱۲۷۵ق.) در رشته پیاده‌نظام و زبان فرانسه است، که در سال ۱۲۸۰ق، برای انجام مأموریت‌های سفارتی، روانه فرانسه شد و در حین خدمت در سفارتخانه ایران در پاریس، به ادامه تحصیل پرداخت. بنا به نوشته خود وی، در حدود سه سال و نیم در بین سال‌های ۱۲۸۰ تا ۱۲۸۴ق، در مدارس وردو و لوی‌لوگراند (واقع در پاریس)، به تکمیل زبان فرانسه و آداب و رسوم مفیده عصر جدید پرداخت. (روزنامه شرف، ۱۳۰۸، نمره ۸: ۳).

بنا به نوشته روزنامه دولتی (۱۲۸۵، نمره ۶۲۸)، او در سال ۱۲۸۵ق، به ایران بازگشت و بلافاصله پس از ورود، به سمت مترجم در روزنامه‌های دولتی و ملتی و مترجم مخصوص حضور همایون منصوب شد.

محمدحسن خان در ذیحجه ۱۲۸۷، به ریاست اداره روزنامه‌جات و دارالطباعة دولتی (رئیس دارالطباعة کل ممالک محروسه ایران) منصوب شد^۲ و در آغاز عصر سپهسالار، با بروز

۱. «کارخانه روزنامه دولتی به ریاست حکیم سامانی سرهنگ» (روزنامه دولتی، ۱۲۸۴، نمره ۶۱۲: ۴)
۲. متن فرمان وی بدین‌قرار است: «العهده لله سلطان ناصرالدین شاه قاجار. روزنامه‌جات دولت علیه که در دارالخلافة به طبع می‌رسد، معایر سلیقه ما و خالی از نتایج و فوایدی بود که در هر مملکت از روزنامه حاصل است. محمدحسن خان پیش خدمت و مترجم مخصوص را که از وضع روزنامه‌جات خارجه و ترتیب اخبار و کیفیت انتشار آن اطلاعات کامل داشت به این خدمت مأمور فرمودیم که مطابق تعهدات خود از ابتدای سنه قوی‌نیل شروع به انتظام عمل دارالطباعة کرده؛ به‌قسمی که مقصود خاطر ماست در ترتیب و تنظیم روزنامه‌جات اهتمامات حسنه مرعی دارد. شهر ذیحجه الحرام ۱۲۸۷»

لیاقت و کفایتی که از خود نشان داد، در تاریخ ربیع‌الثانی ۱۲۸۸، به لقب صنیع‌الدوله و ریاست دارالترجمه دولتی مفتخر گردید. هم‌چنین او در تاریخ ربیع‌الثانی ۱۳۰۴، به دریافت لقب موروثی خود، اعتمادالسلطنه نائل شد.

در آغاز ریاست وی در دارالطباعة دولتی، چند اتفاق مهم در ساختار انطباعات و مطبوعات ایران رخ داد که عبارتند از:

نخست: تمام روزنامه‌های سابق تا ذیحجه ۱۲۸۷، متوقف شدند و همگی در محرم ۱۲۸۸، به روزنامه ایران تغییرنام یافتند. چنان‌چه در اعلان نخستین شماره روزنامه ایران (یک‌شنبه ۱۵ محرم ۱۲۸۸)، در این خصوص چنین ذکر شده است: «برحسب اراده علیه ملوکانه... روزنامه دولتی و علمی و ملتی که سابق بود مبدل به یک روزنامه شد موسوم به ایران.»

دوم: محمدحسن خان در تاریخ ربیع‌الثانی ۱۲۸۸، به لقب صنیع‌الدوله مفتخر گردید.^۱ او پس از دریافت این لقب و منصب ریاست دارالطباعة کل ممالک ایران، مکان دارالطباعة دولتی را که در جنب مدرسه دارالفنون قرار داشت، در تاریخ جمادی‌الاول ۱۲۸۸، به میدان ارگ طهران منتقل نمود.^۲

سوم: مقارن با همان ایام نخستین ناشر مطبعة دارالفنون، رضاقلی خان لله‌باشی هدایت، در تاریخ جمعه ۱۰ ربیع‌الثانی ۱۲۸۸، در سن هفتاد و چهار سالگی درگذشت. به‌دنبال وفات وی، یکی از فرزندان، علی‌قلی خان هدایت با حمایت وزیر علوم، شاهزاده اعضاضالسلطنه، چاپخانه‌ای برای دارالفنون ترتیب داد که به انتشار کتاب‌های درسی و غیردرسی می‌پرداخت.

چهارم: به‌دلیل ارجحیت دارالطباعة کل ممالک محروسه ایران (همایونی) بر چاپخانه دارالفنون، بسیاری از کارکنان و پرسنل مطبعة دارالفنون و روزنامه‌های دولتی، در نیمه نخست سال ۱۲۸۸ق، به دستگاه انطباعات اعتمادالسلطنه منتقل شدند.

میرزا عباس نیز پس از ریاست صنیع‌الدوله در دارالطباعة همایونی، به‌عنوان یکی از استادان چاپ‌سنگی، به فعالیت‌های خود در آن اداره، ادامه داد. چنان‌چه نام او از سال ۱۲۹۰ تا ۱۲۹۷ق، به‌عنوان نقاش و استاد باسمه‌خانه دارالطباعة دولتی بدین‌قرار درج شده است:

۱. «چون ترقیات حاصله دارالطباعة همایونی از حُسن مراقبت و اهتمامات کامله محمدحسن‌خان پیش‌خدمت و مترجم مخصوص و رئیس دارالطباعة کل مشهود افتاده، خاطر ما را کاملاً خشنود داشته است او را به لقب جلیل صنیع‌الدوله مخاطب فرمودیم که موجب امتیاز و افتخار او شده به‌شمول الطاف علیه بیش‌تر در خدمت محوله به‌خود اهتمام نماید. شهر ربیع‌الثانی قوی‌نیل ۱۲۸۸» (روزنامه مرآت‌السفر و مشکوة‌الحضر، ۱۲۸۸، نمره ۲۶) و (روزنامه ایران، ۱۲۸۸، نمره ۲۴: ۱) در سرلوح آغازین روزنامه ایران، از شماره نخست (یک‌شنبه ۱۱ محرم ۱۲۸۸) تا شماره بیست‌ونهم (دوشنبه ۲۰ جمادی‌الاول ۱۲۸۸)، مکان این دارالطباعة در جنب مدرسه دارالفنون درج شده است؛ حال آن‌که از شماره سی‌ام (یک‌شنبه ۲۶ جمادی‌الاول ۱۲۸۸) به بعد، مکان آن «دارالطباعة همایونی در ارگ همایون» قید شده است.

سال شماری قمری	مشاغل	مآخذ
۱۲۹۰ ق.	میرزا عباس، نقاش و استاد باسمه‌خانه	سال‌نامه ۱۲۹۰ ق: ص ۱۰۲
۱۲۹۱ ق.	میرزا عباس، نقاش و استاد باسمه‌خانه	سال‌نامه ۱۲۹۱ ق: ۱۲۸
۱۲۹۲ ق.	میرزا عباس، نقاش و مباشر دستگاه طبع روزنامه و غیره	سال‌نامه ۱۲۹۲ ق: ۵۸
۱۲۹۴ ق.	(اداره روزنامه ایران) میرزا عباس، نقاش و استاد مخصوص مباشر باسمه‌خانه مبارکه	سال‌نامه ۱۲۹۴ ق: ۳۱
۱۲۹۵ ق.	(اداره روزنامه ایران) میرزا عباس، نقاش و استاد مخصوص مباشر باسمه‌خانه مبارکه و غیره، (اداره روزنامه علمی) میرزا عباس استاد طبع	سال‌نامه ۱۲۹۵ ق: ۳۷
۱۲۹۶ ق.	(اداره روزنامه ایران) میرزا عباس، نقاش و استاد مخصوص مباشر باسمه‌خانه مبارکه و غیره، (اداره روزنامه مریخ و علمی) میرزا عباس استاد طبع	سال‌نامه ۱۲۹۶ ق: ۴۵
۱۲۹۷ ق.	(دارالطباعة دولتی و اداره روزنامه‌جات مبارکه از دولتی و مریخ و علمی) میرزا عباس، نقاش استاد مخصوص مباشر کارخانه طبع دولتی	سال‌نامه ۱۲۹۷ ق: ۵۰

..به‌نحوی که استنباط می‌شود، میرزا عباس از اوایل ماه محرم ۱۲۸۸، که روزنامه ایران تأسیس شد، به اداره دارالطباعة دولتی پیوست و بدون هرگونه تشویق به فعالیت در زمینه انتشار کتب چاپ‌سنگی و روزنامه ایران پرداخت.

احتمال دارد اغلب سرلوحه‌ها و تصاویر اولیه‌ای که در روزنامه ایران به چاپ می‌رسید به قلم او باشد. از بین این آثار، شاید بتوان به کلیشه‌های تزئینی، سرلوحه‌های نمرات پانزدهم (ربیع‌الاول ۱۲۸۸) تا چهل‌وسوم (۱۲۸۸) و نقاشی‌های نمره هفتم (۱۲۸۸: ۴) و نمره نوزدهم (۱۲۸۸: ۴) و... اشاره نمود.

همچنین با توجه به شباهت و سبک سرلوحه‌های روزنامه ایران (نمره ۱۵ تا ۴۳) با کلیشه‌های کتاب چاپ‌سنگی سفر ناصرالدین‌شاه از طهران الی کربلا و نجف (۱۲۸۷ ق.)، شاید با جانب احتیاط بتوان گفت که کلیشه‌های آن کتاب نیز احتمالاً از آثار میرزا عباس است.

از دیگر آثار میرزا عباس در این دوره، باید به تصاویر جلد نخست کتاب چاپ‌سنگی مرآت‌البلدان ناصری (۱۲۹۴ ق.) اشاره کرد. در این کتاب دوازده تصویر و دو نقشه مندرج است که از بین آن‌ها، دو تصویر حاوی رقم‌های «بنده درگاه عباس» و «عباس» دیده می‌شود. همچنین در جلد دوم همان کتاب، که در سال ۱۲۹۵ ق. به صورت چاپ‌سنگی منتشر شد،

تصویر مظفرالدین میرزا با امضای «العبد عباس» در صفحه ۲۹۳ آن کتاب مشاهده می‌شود. جدا از این موارد، روزنامه علمی نیز از دیگر فعالیت‌های چاپی اوست، که از تاریخ دوشنبه ۲۲ ذیحجه ۱۲۹۳ تا ۲۳ جمادی‌الثانی ۱۲۹۷، منتشر می‌شد و صنایع‌الدوله در پایان هر شماره، تنها نام خود را به‌عنوان رئیس آن روزنامه امضا می‌کرد. روزنامه مریخ، که در هجده شماره از تاریخ پنجم محرم ۱۲۹۶ تا ۱۶ جمادی‌الثانی ۱۲۹۷، در دارالطباعه خاصه دولتی زیر نظر صنایع‌الدوله منتشر می‌شد، از دیگر فعالیت‌های چاپ‌سنگی میرزا عباس به‌شمار می‌رود، که بنا به مندرجات سال‌نامه (۱۲۹۶ ق.) و (۱۲۹۷ ق.)، به‌مباشری وی به چاپ می‌رسید.

شمایل و پیکره مظفرالدین میرزا، العبد عباس،
(مرآت‌البلدان، جلد ۲، ۱۲۹۵ ق.)

در سال ۱۲۹۷ ق، میرزا ابوتراب غفاری (متوفی جمادی‌الثانی ۱۳۰۷)، که از حوالی سال ۱۲۹۲ ق، در زمینه ترسیم تصاویر چاپ‌سنگی با اداره صنایع‌الدوله فعالیت می‌کرد، با عنوان نقاش مخصوص در اداره دارالطباعه دولتی ظهور یافت و بدین جهت میرزا عباس از سال ۱۲۹۸ ق، با عنوان «میرزا عباس نقاش و استاد طبع، به خدمت طبع منطبغات مدرسه دارالفنون» مأمور گردید.

میرزا عباس از سال ۱۲۹۸ ق. تا پایان عمر، به‌عنوان نقاش مخصوص و مباشر و استاد طبع در باسمة‌خانه مدرسه دارالفنون به فعالیت پرداخت و با زحمات خود موفق شد که مطبعه علمیه خاصه مدرسه مبارکه دارالفنون را از نیمه دوم دهه ۱۲۹۰ ق. به بعد، تثبیت بخشد.

از جمله فعالیت‌های
مهم میرزا عباس
نقاش در دارالطباعه
خاصه علمیه در
مدرسه مبارکه
دارالفنون، انتشار
روزنامه دانش است

چنانچه در نمره دوم روزنامه دانش به تاریخ شنبه هفتم شعبان ۱۲۹۹، درباره وی چنین نوشته است: «میرزا عباس نقاش مخصوص و مدیر دارالطباعه علمیه خاصه دارالفنون.»
همچنین در فهرست معارف مدرسه دارالفنون مندرج در سالنامه ۱۳۰۰ ق.، صفحه ۳۹، نام وی بدین قرار قید شده است:

«میرزا عباس نقاش و مدیر باسمه‌خانه مدرسه.»

از جمله فعالیت‌های مهم میرزا عباس نقاش در دارالطباعه خاصه علمیه در مدرسه مبارکه دارالفنون، انتشار روزنامه دانش است، که از تاریخ ۲۳ رجب ۱۲۹۹ تا ۱۶ صفر ۱۳۰۰، در چهارده شماره منتشر شد و به دلایل نامعلومی تعطیل گردید.

میرزا کاظم محلاتی، ملقب به شیمی (متوفی ۱۳۱۳ ق.)، نویسنده و سردبیر روزنامه مزبور، درباره فعالیت‌های میرزا عباس در این دوره چنین نوشته است:

«صنعت باسمه تصویر به قاعده لیئوگرافی

سال هاست صنعت لیئوگرافی که کشیدن تصویر در روی سنگ فرنگی و باسمه کردن آن است در دارالخلافه الباهره به دست آمده و گاهی امتحانی از آن کرده‌اند؛ ولی بعد از چاپ چنانکه باید و شاید نکات نقاشی و دقایق آن درست از کار بیرون نمی‌آمد و با زحمت زیاد باز مطبوع اتفاق نمی‌افتاد تا در این اوقات که در مطبع دارالفنون ایجاد روزنامه دانش شد. میرزا عباس رئیس آن مطبع که سال‌های دراز در علم نقاشی باسمه و عمل چاپ زحمت کشیده و عمری صرف نموده و امروز در این صنعت اول اوستاد و متتبع است به واسطه امتحانات عدیده و اجزای معموله و عقاقیر مخصوصه راه تکمیل این فن شریف را به دست آورده است.» (روزنامه دانش، ۱۳۰۰، شماره ۱۴: ۴).

میرزا عباس در این دوره چند کتاب تصویرسازی و باسمه و منتشر کرد، که از مهم‌ترین آن‌ها باید به یوسف و زلیخا اشاره نمود. این کتاب که مجموعاً شامل هفده تصویر بدون رقم است. در سال ۱۲۹۹ ق. در ۲۳۴ صفحه توسط دارالطباعه خاصه دولتی مدرسه مبارکه دارالفنون به چاپ رسید. میرزا عباس در پایان این کتاب چنین نوشته است:

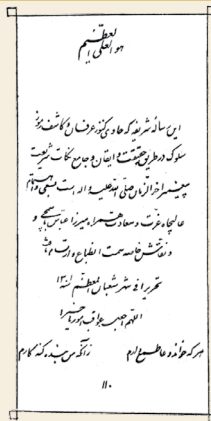
«کتاب مستطاب را آن مرحوم [میرزا ابوالحسن خان صنیع‌الملک] به دست آورده بود که به طبع برسانند، چند ورقی از اوراق آن را بنا نهادند که باسمه کنند. از آنجا که نسخه، معیوب و مغلوط و غیرمرتب بود و از برای تصحیح آن شخصی کافی نبود، رفته‌رفته به عهده تعویق و تأخیر افتاد... این بنده درگاه که سمت شاگردی وی را در این مدت مذکور داشت، محض پاس حقوق آن مرحوم و مرغوبی این نسخه شریفه درصدد بوده و به خیال افتادم که اگر خداوند متعال وسیله‌ای بسازد و فرصتی بدهد اسباب طبع این کتاب را فراهم آورد؛ شاید این کار بزرگ را که آن مرحوم اقدام نموده به انجام برساند. در این چند ساله... باز از بابت عدم فرصت خود حقیر عمل طبع و باسمه آن به جهت زیادتی کارهای مرجوعه دولتی به عقب می‌افتاد؛ لهذا قرار باسمه آن

را به شب انداخت تا این که لله الحمد و المنه صورت اتمام پذیرفت. امیدوار است که اگر لغزشی به نظر آید به دیده عفو نگرند. فی شهر ربیع المولود سنه ۱۲۹۹ الحقیق الفقیر العبد الجانی میرزا عباس نقاش استاد دارالطباعه خاصه علمیه مدرسه مبارکه دارالفنون.» از آثار چاپ سنگی میرزا عباس در دهه ۱۲۹۰ ق، و آغاز دهه ۱۳۰۰ ق، که تاکنون مورد شناسایی قرار داده‌ایم، می‌توان به کتاب‌های ذیل اشاره کرد:

۱. کفایه الحساب، عبدالغفار نجم الدوله، طهران: چاپ‌خانه دولتی، (به اهتمام میرزا عباس)، ۱۲۹۱ ق، ۴۴۶ ص. (کاتب: عباس علی تفرشی).
۲. شرح فصوص الحکم قیصری، شارح: داود بن محمود بن محمد رومی قیصری، نویسنده متن: محمد بن علی بن عربی، طهران: دارالطباعه علمیه خاصه مدرسه مبارکه دارالفنون، (به دستگیری میرزا عباس)، ۱۲۹۹ ق، ۴۹۴ ص. (کاتب: محمدحسن و مصحح اسدالله محلاتی).
۳. رساله هاشمیه، سروده حاجی میرزا محمد هاشم الحسنی الحسینی، طهران: منطبعه دارالطباعه علمیه خاصه مدرسه مبارکه دارالفنون، (به سعی و اهتمام عالی‌جاه مجدث همراه آقا میرزا عباس، یک سنگ که عبارت از هفتصد نسخه باشد به طبع رسید)، شوال ۱۳۰۰، ۱۹ ص. (کاتب: الحاج محمدرضا المتخلص به صفا ظفر مرحوم حاجی میرزا حبیب‌الله المتخلص به خاقانی محلاتی المسکن ۱۳۰۰ ق [ا]).
۴. شرح گلشن راز، شیخ محمود شبستری، طهران: دارالخلافة طهران، (در مطبعه عالی‌جاه رفیع جایگاه میرزا عباس منطبع گردید)، غره جمادی الاول ۱۳۰۱، ۴۷۷ ص.
۵. ریاض المنجمین، مهدی بدایع‌نگار لاهوتی، طهران: ناشر نامشخص، به اهتمام میرزا عباس، ۱۳۰۱ ق، ۱۲۰ ص مصور. (کاتب: عباس علی تفرشی).

صفحه پایانی رساله هاشمیه (۱۳۰۰ ق.)

صفحه پایانی رساله فیضیه (۱۳۰۱ ق.)

۶. رسالہ فیضیہ و اشعار غلامرضا مشتاق علی شاہ فرزند ظہور علی شاہ، طهران: شعبان ۱۳۰۱. ۱۶+۸۴ ص.
۷. کفایۃ الموحدين فی عقاید الدین، جلد دوم، اسمعیل بن احمد نوری طبرسی، طهران: مطبعہ علمیہ مدرسہ دارالفنون، (به دستیارى عالی‌جاه رفیع جایگاہ میرزا عباس)، ذیحجہ ۱۳۰۱، ۵۹ ص. (کاتب: محمدعلی بن محمد رضوی موسوی حسینی علوی)
۸. دُرر اللثالی تخمیس قصیدہ ملا محمد کاظم بغدادی المعروف به ازری، کاظم بن محمد ازری، طهران: مطبعہ دارالفنون، (کارخانہ میرزا عباس)، ۱۳۰۱-۱۳۰۲ ق، ۱۲۲ ص. (کاتب: محمدصادق گلپایگانی)
۹. رسائل (هشت رسالہ از) ملاصدرای شیرازی، محمد بن ابراهیم صدرالدین شیرازی، طهران: کارخانہ میرزا عباس، (در کارخانہ استاد کامل‌مایہ عالی‌جاه امانت و دیانت ہمراہ آقامیرزا عباس صورت انطباع پذیرفت)، ذیقعدہ ۱۳۰۲، ۳۷۷ ص.
۱۰. ریحانۃ الافکار، جزء اول، نوشتہ اسکندر بیک ابکاریوس و ترجمہ میرزا محمدحسین خان فروغی، طهران: دارالطباعة خاصہ دولتی، (به اهتمام عالی‌جاه مجدت ہمراہ آقا میرزا عباس نقاش و استاد مطبعہ علمیہ مدرسہ مبارکہ دارالفنون و عالی‌جاه مہارت‌دستگاہ آقا میرزا حبیب استاد باسمه‌خانہ دارالطباعة خاصہ دولتی)، ۱۳۰۲ ق، ۱۵۰ ص. (کاتب: میرزا محمدرضای کلهر)
۱۱. الخصال (دو جلد در یک جلد)، شیخ جلیل ابن جعفر محمد بن علی بن الحسین بن موسی بن بابویہ قمی، طهران: مطبعہ مدرسہ دارالفنون، (به دستیارى عالی‌جاه عزیز ہمراہ آقا میرزا عباس)، ربیع الثانی ۱۳۰۲، ۱۶۵+۱۸۰ ص. (کاتب: محمدرضا بن محمدمهدی الخورانی الاصفہانی).
۱۲. توضیح القوانین، محمدحسین قمی، طهران: دارالطباعة خاصہ دولتی، ۱۳۰۳ ق، ۲۸۵ ص. (کاتب: احمد بن میرزا سید محمدرضا الطباطبایی الاردستانی سنہ ۱۳۰۳)
۱۳. الف و بای مصور، مفتاح‌الملک، طهران: دارالطباعة علمیہ خاصہ مدرسہ مبارکہ دارالفنون، محرم ۱۳۰۳، ۲۸ ص. (تصویرگر آقا میرزا عباس نقاش مخصوص و مباشر مطبوعہ علمیہ مدرسہ مبارکہ دارالفنون)
۱۴. تعلیقہ لصدورالحکماء و المتألہین علی الشفاء، ملاصدرای شیرازی، طهران: دارالخلافة طهران، (در کارخانہ استاد کامل‌ماہر عالی‌جاه دیانت‌ہمراہ آقا میرزا عباس سمت انطباع پذیرفت)، شوال ۱۳۰۳، ۲۶۴ ص. (کاتب: محمدالکریم الشریف شیرازی)
- و پسین آثار چاپ‌سنگی کہ از میرزا عباس نقاش و باسمه‌چی در مطبعہ علمیہ خاصہ مدرسہ مبارکہ دارالفنون، سراغ داریم مربوط به سال ۱۳۰۴ ق. است.
- کتاب‌های مصور جواهرالحکمة ناصری (اثر میرزا علی بن زین‌العابدین ہمدانی ملقب به دکتر معتمدالاطباء، جمادی الثانی ۱۳۰۴)، و قواعد مشق و فنون توپ‌خانہ (اثر سرتیپ

پروشنگ اتریشی معلم توپ‌خانه مبارکه^۱ شعبان ۱۳۰۴)، و لطیفه غیبیه (اثر محمد بن محمدعارف دارابی شیرازی در حل مشکلات و شرح معضلات ابیات حضرت حافظ شیرازی، رمضان ۱۳۰۴، به خط عباس‌علی تفرشی در ۱۲۷ صفحه) از آن جمله هستند.

البته احتمال دارد بیشتر کتاب‌هایی که در مطبعه علمیّه خاصه دارالفنون در نیمه دوم دهه ۱۲۹۰ ق. تا ۱۳۰۴ ق. منتشر شدند نیز با همکاری میرزا عباس چاپ شده باشند، که نام وی در پایان آن کتاب‌ها درج نشده است.

از بین آن کتاب‌ها می‌بایست به آثار ذیل اشاره نمود:

۱. کاشف‌الاسماء فی شرح اسماء‌الحسنی، شیخ محمدتقی ابن حجة‌الاسلام و المسلمین شیخ‌العلماء‌المجتهدین، طهران: منطبعة دارالطباعة علمیة خاصه مدرسه مبارکه دارالفنون، ۱۲۹۶ ق، ۳۶۱ ص. (کاتب: علی بن محمدعلی‌الخوانساری).
  ۲. کتابچه دستورالعمل وزارت جلیله معادن که حسب‌الامر الاعلی به کل ممالک محروسه ایران اعلام و اعلان می‌شود، طهران: منطبعة دارالطباعة علمیة خاصه مدرسه مبارکه دارالفنون، رجب ۱۲۹۹، ۱۵ ص.
  ۳. ناسخ‌الرموز، میرزا محمودخان منشی‌رموز، طهران: دارالطباعة مخصوص مدرسه مبارکه دارالفنون، ذیقعه ۱۲۹۹، ۲۴۶ ص. (کاتب: محمدصادق جرفادقانی).
  ۴. میزان‌الصرف، مهدی‌قلی‌خان هدایت، طهران: مطبع مخصوص مدرسه مبارکه دارالفنون، ۱۳۰۰ ق. (۱۷۷+۲ ص).
  ۵. تعریف علم موسیقی، کوهن، ترجمه میرزا علی‌اکبرخان نقاش‌باشی، طهران: دارالطباعة خاصه مدرسه دارالفنون، صفر ۱۳۰۱، ۲۰۷ ص.
  ۶. مکالمه فرانسه به فارسی، جلد ۲، میرزا علی‌اکبرخان نقاش‌باشی، طهران: دارالطباعة خاصه مدرسه مبارکه دارالفنون، محرم ۱۳۰۱، ۳۹۴ ص.
  ۷. تلفظ حقیقی زبان فرانسه، جلد ۱، میرزا علی‌اکبرخان نقاش‌باشی، طهران: دارالطباعة خاصه مدرسه مبارکه دارالفنون، ۱۳۰۴ ق، ۳۰۰ ص. (کاتب: فیض‌الله‌الحسینی).
  ۸. صرف افعال فرانسه، جلد ۳، میرزا علی‌اکبرخان نقاش‌باشی، طهران: دارالطباعة خاصه مدرسه مبارکه دارالفنون، رمضان ۱۳۰۴، ۴۸۱+۶ ص. (کاتب: فیض‌الله‌الحسینی).
- و ...

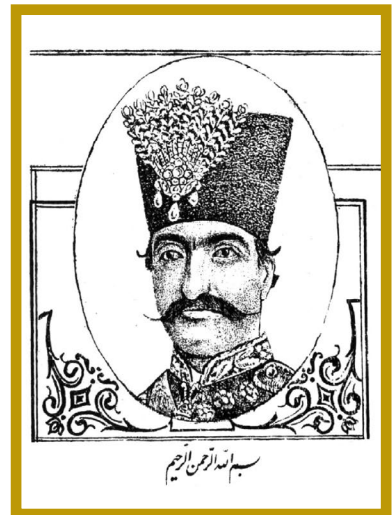
◎ تصاویر ناصرالدین‌شاه

از دیگر فعالیت‌های هنری و چاپ‌سنگی میرزا عباس، باید به تصویرسازی شمایل ناصرالدین‌شاه اشاره کرد. او در دهه ۱۲۹۰ ق. و آغاز دهه ۱۳۰۰ ق، چند تصویر از ناصرالدین‌شاه

۱. ترجمه حسن‌خان سرهنگ و کتابت محمود ابن رشید همدانی و ترسیم نقشه‌ها از میرزا رضاخان یاور و مهندس توپ‌خانه مبارکه، طهران: مطبعه دارالفنون، ۱۸۴ ص.

بہ صورت چاپ‌سنگی منتشر کرد، کہ خوش‌بختانہ تصویر و گزارش‌هایی از آنها در دست است. از قرار معلوم، نخستین تصویر چاپ‌سنگی کہ وی از ناصرالدین‌شاه ترسیم نمود، مربوط بہ صفحه نخست جلد اول کتاب مرآت‌البلدان ناصری (۱۲۹۴ق.) است، کہ شمایل ناصرالدین‌شاه را با عبارات ذیل منتشر کردہ است: «خسرو صاحب‌قران ناصرالدین‌شاه قاجار، عمل بندہ درگاہ عباس ۱۲۹۴ق.»

دومین تصویر، مربوط بہ صفحه دوازدهم کتاب چاپ‌سنگی یوسف و زلیخا (۱۲۹۹ق.) است، کہ شمایل ناصرالدین‌شاه را بدون درج رقم بہ چاپ رساندہ است. این تصویر بہ‌واقع، همان تصویر چاپ‌سنگی مندرج در کتاب مرآت‌البلدان است.

شمایل ناصرالدین‌شاه، میرزا عباس نقاش، سمت راست: کتاب یوسف و زلیخا (۱۲۹۹ق.)
و سمت چپ: کتاب مرآت‌البلدان (۱۲۹۴ق.)

سومین تصویری کہ میرزا عباس از ناصرالدین‌شاه ترسیم کردہ، مربوط بہ سال ۱۲۹۵ق. است کہ اعتمادالسلطنہ در وصف آن چنین نوشتہ است:

«تمثال بی‌مثال مبارک بندگان سرکار اعلیٰ حضرت شاهنشاهی روح‌افزادہ را با کمال امتیاز و صحت شباهت مثل باسمة‌های کار فرنگستان سوارہ و نیز نیم‌تنہ در روی کاغذ ضخیم بہ‌طور قطعہ ساخته و بہ‌طبع رسانیدہ است. ہرکس طالب باشد بہ‌جهت زینت مجالس خود در دارالطباعة ہمایونی نزد میرزا عباس موجود است و بہ قیمت مناسب می‌دہد. محض استحضار عامہ اعلان شد. مخفی نماناد کہ این صنعت طبع تصویر سنگ پتری کہ بہ فرنگی لیتوگرافی می‌نامند در ایران منحصر بہ دارالطباعة دولتی است کہ از تربیت‌یافتگان این دولت جاوید شوکت است کہ تازہ احداث‌شدہ

است و هر کس بخواهد عکس خود را فرستاده به هر اندازه و عدد به طبع می‌رساند. محمدحسن.» (روزنامه علمی، ۱۲۹۵، نمره ۴۲: ۴).

همچنین گفتنی است که ناصرالدین شاه به تاریخ ربیع الاول ۱۲۹۹، از مدرسه دارالفنون بازدید کرد. در گزارش بازدید وی از صورت کتاب‌های مطبوعه آن مدرسه چنین نقل شده است: «تمثال همایون، نقاشی و باسمة میرزا عباس.» (روزنامه ایران، ۱۲۹۹، ۴۷۹: ۲) گزارش ذیل از میرزا کاظم شیمی در تاریخ صفر ۱۳۰۰، مربوط به تصویر دیگری از شمایل ناصرالدین شاه به قلم میرزا عباس است که از نظر می‌گذرد:

«میرزا عباس... بنا بر تمین و تبرک، تمثال بی‌مثال بندگان اعلیٰ حضرت اقدس همایون شاهنشاهی خلدالله ملکه را خود مشارالیه کشیده و از کار بیرون آورده است. و الحق کمال استادی را به کار برده و زایدالوصف از عهده این صنعت برآمده است. آن تمثال مبارک اکنون در مطبع مزبور موجود است و امید چنان است که من بعد از اقسام تصاویر و غیره آن چه بخواهند و میل داشته باشند متعهداً به انجام رساند.» (روزنامه دانش، ۱۳۰۰، نمره ۱۴: ۴).

شمایل میرزا عباس و ناصرالدین شاه، اثر میرزا بزرگ غفاری،
مجموعه خصوصی، دهه ۱۲۸۰ق.

میرزا عباس پسری
به نام میرزا حسین
داشت، که شغل
پدرش را ادامه داد

ناصرالدین‌شاه پس از مدتی، دوباره از مدرسہ دارالفنون بازدید کرد و در آنجا تصویر ترسیم شده توسط میرزا عباس را مشاهده نمود. اعتمادالسلطنه در خاطرات خود به تاریخ شنبه ۷ جمادی‌الاول ۱۳۰۰، چنین نقل کرده است:

«امروز در مدرسہ [دارالفنون] تصویر شاه را میرزا عباس باسمه‌چی که سال‌ها نوکر من بود و حالا در مطبع مدرسہ است ساخته بود. بدون شباهت، اما خوشگل. شاه هم که مقید به خوشگلی است مرا سرکوفت دادند.» (افشار، ۱۳۵۰: ۲۱۹).

④ وفات و فرزندان

آخرین فعالیت میرزا عباس در زمینہ صنعت چاپ، کتاب لطیفہ غیبیہ و احتمالاً صرف افعال فرانسه است که هر دو در رمضان ۱۳۰۴، در مطبعہ علمیہ خاصہ مدرسہ مبارکہ دارالفنون به چاپ رسیدند.

پس از این تاریخ، دیگر از میرزا عباس خبری نیست، تا آن‌که اعتمادالسلطنه در محرم ۱۳۰۵، جلد نخست کتاب چاپ‌سنگی خیرات‌حسان را به انضمام سال‌نامہ (۱۳۰۴ق.) منتشر و روانہ بازار کرد.

اعتمادالسلطنه در صفحہ ۴۵ سال‌نامہ مزبور، از میرزا عباس به‌عنوان مرحوم (متوفی) یاد نموده است، که این یادداشت حاکی از آن است که میرزا عباس در فواصل رمضان ۱۳۰۴ تا محرم ۱۳۰۵، وفات یافته است.

میرزا عباس پسری به نام میرزا حسین داشت، که شغل پدرش را ادامه داد و بعد از وی با استناد به سال‌نامہ (۱۳۰۴ق: ۴۱ و ۴۵) به‌عنوان «میرزا حسین مباشر و استاد باسمه‌خانه مدرسہ دارالفنون» به فعالیت پرداخت.

میرزا حسین از آغاز دهہ ۱۳۰۰ق.، فعالیت خود را در صنعت چاپ‌سنگی آغاز کرد و خیلی زود مانند پدرش به یکی از استادکاران ماهر چاپ در دورہ قاجار، تبدیل شد. از بین کتاب‌های چاپ‌سنگی که میرزا حسین منتشر کرده است، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. تعلیقات علی‌الالهیات من شفا، طهران: مطبعہ علمیہ خاصہ مدرسہ مبارکہ دارالفنون، به دستبازی عالی‌جاه آقا میرزا حسین خلف مرحمت و غفران پناه آقا میرزا عباس، فی شهر محرم‌الحرام سنہ ثلث و ثلثمائة بعد الالف من الهجرة النبویة [محرم ۱۳۰۳].

۲. تراپوتیک و داروسازی طبی، میرزا ابوالحسن خان دکتر بن عبدالوهاب تفرشیان، طهران: مطبعہ علمیہ خاصہ مدرسہ مبارکہ دارالفنون، به سعی و اهتمام آقا میرزا حسین و آقا محمداسماعیل، شوال ۱۳۰۴- شعبان ۱۳۰۵، ۱۳۰۴ص. (کاتب: محمدباقر موسوی اصفهانی)

۳. اصول علم جبر و مقابله، آقاخان مهندس ابن حسین قلی خان، طهران: مطبعة علمیه مدرسه مبارکه دارالفنون، ۱۳۰۵ق، ۲۱۶ص.
۴. حکایت لاله رخ، توماس مور، ترجمه افراسیاب، طهران: مطبع علمیه خاصه مدرسه مبارکه دارالفنون، به سعی و اهتمام آقا میرزا حسین ولد مرحوم میرزا عباس، ماه جمادی الاولی سنه ۱۳۰۶.
۵. رساله در معرفت ادویه و عقاقیر و حبوبات و معاجین و قدر شربت، علی رضا طبیب، طهران: مدرسه مبارکه دارالفنون، چاپ آقا میرزا محمدحسین خلف میرزا عباس، ۱۳۰۹ق، ۱۵۶ص.
۶. قواعد مختصره درباره تربیت کرم پبله، ترجمه جلال الدین انسی زاده، طهران: مطبعة علمی مدرسه مبارکه دارالفنون، به سعی میرزا حسین مدیر دارالطباعة علمیه و حسب الامر ناصرالدین شاه، ۱۳۱۰ق، ۲۱ص مصور.

□ سرانجام

میرزا عباس نقاش، از هنرمندان چاپ سنگی ایران در دوره ناصری است، که اصول نقاشی و چاپ را نزد صنایع الملک غفاری فرا گرفت و در اوان جوانی، به دلیل پشتکار و مهارت بسیار وارد عرصه چاپ شد. همانند اغلب هنرمندان و فعالان صنعت چاپ در دوره قاجار، که زندگانی و فعالیت هایشان به محاق فراموشی سپرده شده است، زندگی و خدمات میرزا عباس نیز تا کنون مغفول مانده است. با آن که وی شاگرد صنایع الملک و برادرزن میرزا محمدحسین خان فروغی ذکاء الملک بود، اما در دستگاه انطباعات اعتمادالسلطنه، به راحتی سانسور شد؛ و از این رو، نه به نشان و مقام و درجه ای دست یافت و نه هیچ گاه مورد توجه و تمجید قرار گرفت. حتی در زمان وفات وی نیز، وزارت انطباعات و مدرسه دارالفنون از انتشار هرگونه اعلامیه کوتاه مبنی بر فوت وی مضایقه کردند و بدین ترتیب او نیز به شمار هنرمندان گمنامی پیوست که از کوچک ترین مراسم گرامی داشتی هم بی نصیب ماندند. یادش گرامی باد.

منابع

۱. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، ۱۳۰۶ق، المآثر و الآثار، چاپ سنگی، طهران: دارالطباعة دولتی
۲. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان: سال نامه (۱۲۹۰ق).
۳. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان: سال نامه (۱۲۹۱ق).
۴. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان: سال نامه (۱۲۹۲ق).
۵. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان: سال نامه (۱۲۹۴ق).
۶. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان: سال نامه (۱۲۹۵ق).
۷. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان: سال نامه (۱۲۹۶ق).
۸. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان: سال نامه (۱۲۹۷ق).
۹. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان: سال نامه (۱۳۰۰ق).
۱۰. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان: سال نامه (۱۳۰۴ق)، ضمیمه کتاب خیرات حسن، (۱۳۰۴-۱۳۰۵ق)، جلد اول، طهران: چاپ سنگی
۱۱. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، (۱۲۹۴ق)، مرآت البلدان ناصری، جلد ۱، چاپ سنگی، طهران: دارالطباعة دولتی
۱۲. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، (۱۲۹۵ق)، مرآت البلدان ناصری، جلد ۲، چاپ سنگی، طهران: دارالطباعة دولتی
۱۳. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، (۱۲۹۶ق)، مرآت البلدان ناصری، جلد ۳، چاپ سنگی، طهران: دارالطباعة دولتی
۱۴. افشار، ایرج، (۱۳۵۰)، خاطرات اعتمادالسلطنه، تهران: امیرکبیر
۱۵. پروین، ناصرالدین، (۱۳۷۷)، تاریخ روزنامه‌نگاری ایرانیان و دیگر پارسی‌نویسان، تهران: مرکز نشر دانشگاهی
۱۶. حکیم‌الممالک: روزنامه حکیم‌الممالک (سفر نخست ناصرالدین شاه به خراسان)، چاپ سنگی، طهران: ۱۲۸۶ق
۱۷. سهیلی خوانساری، احمد، (۱۳۶۶)، گلستان هنر، تهران: کتابخانه منوچهری
۱۸. عاقلی، باقر، (۱۳۶۷)، ذکاءالملک فروغی و شهریور ۱۳۲۰، تهران: علمی
۱۹. غلامی جلیسه، مجید، (۱۳۹۳)، «هنرمندان خاموش؛ یادی از محمدابراهیم نقاش اصفهانی»، نشریه مزدک‌نامه، جلد ۶، تهران: ۱
۲۰. فروغی، محمود، «مقالات فروغی»، مجله یغما، سال ۲۷، شماره ۱۱، بهمن ۱۳۵۳
۲۱. کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی، (۱۳۶۳)، احوال و آثار نقاشان قدیم ایران، لندن
۲۲. لاجوردی، حبیب، (۱۳۸۳)، خاطرات محمود فروغی، تهران: کتاب نادر
۲۳. محدث‌زاده، حسین، (۱۳۸۴)، اثر آفرینان، تهران: انجمن آثار و مخافر فرهنگ
۲۴. ناصرالدین‌شاه: سفر ناصرالدین‌شاه از طهران الی کربلا و نجف، (۱۲۸۷ق)، طهران: چاپ سنگی
۲۵. نظامی، (۱۲۸۷ق)، خسرو و شیرین، نسخه خطی، کتابخانه مجلس
۲۶. هدایت، رضاقلی خان، (۱۲۸۸ق)، فرهنگ انجمن آرای ناصری، طهران: چاپ سنگی
۲۷. یغمایی، حبیب و محمود فروغی، (۱۳۸۷) مقالات فروغی، جلد ۱، تهران: توس
۲۸. بی‌نام، (۱۲۹۹ق) یوسف و زلیخا، چاپ سنگی، طهران: دارالطباعة خاصه دولتی مدرسه مبارکه دارالفنون
۲۹. روزنامه ایران، نمرة ۱، یکشنبه ۱۱ محرم ۱۲۸۸ق
۳۰. روزنامه ایران، نمرة ۷، دوشنبه ۳ صفر ۱۲۸۸ق
۳۱. روزنامه ایران، نمرة ۱۵، ربیع‌الاول ۱۲۸۸ق
۳۲. روزنامه ایران، نمرة ۱۹، شنبه ۲۸ ربیع‌الاول ۱۲۸۸ق
۳۳. روزنامه ایران، نمرة ۲۴، چهارشنبه ۲۳ ربیع‌الثانی ۱۲۸۸ق
۳۴. روزنامه ایران، نمرة ۲۹، دوشنبه ۲۰ جمادی‌الاول ۱۲۸۸ق

۳۵. روزنامه ایران، نمره ۳۰، یکشنبه ۲۶ جمادی الاول ۱۲۸۸ق
۳۶. روزنامه ایران، نمره ۴۳، رجب ۱۲۸۸ق
۳۷. روزنامه ایران، نمره ۴۷۹، یکشنبه سلخ ربیع الاول ۱۲۹۹ق.
۳۸. روزنامه دانش، نمره ۲، شنبه هفتم شعبان ۱۲۹۹ق.
۳۹. روزنامه دانش، نمره ۱۴، چهارشنبه ۱۶ صفر ۱۳۰۰ق.
۴۰. روزنامه شرف، نمره ۵۸، جمادی الاول ۱۳۰۵ق.
۴۱. روزنامه شرف، نمره ۸۱، ۱۳۰۸ق.
۴۲. روزنامه شرافت، نمره ۶۱، شوال ۱۳۱۹ق.
۴۳. روزنامه مرآت السفر و مشکوٰۃ الحضر، نمره ۶، مورخ ۱۲۸۸ق.
۴۴. روزنامه وقایع اتفاقیه، نمره ۴۴۱، پنجشنبه ۱۳ ذیحجه ۱۲۷۵ق.
۴۵. روزنامه وقایع اتفاقیه، نمره ۴۴۶، پنجشنبه غره ربیع الاول ۱۲۷۶ق.
۴۶. روزنامه دولت علیه ایران، نمره ۴۷۲، پنجشنبه ۱۹ صفر ۱۲۷۷ق.
۴۷. روزنامه دولت علیه ایران، نمره ۴۹۱، مورخ ۱۰ ذیقعدة ۱۲۷۷ق.
۴۸. روزنامه دولت علیه ایران، نمره ۵۱۸، پنجشنبه ۳ شوال ۱۲۷۸ق.
۴۹. روزنامه دولت علیه ایران، نمره ۵۲۰، یکشنبه ۲۷ شوال ۱۲۷۸ق.
۵۰. روزنامه دولت علیه ایران، نمره ۵۵۳، پنجشنبه ۲۶ رجب ۱۲۸۰ق.
۵۱. روزنامه دولت علیه ایران، نمره ۵۹۱، پنجشنبه ۶ ربیع الاول ۱۲۸۳ق.
۵۲. روزنامه دولت علیه ایران، نمره ۶۲۵، پنجشنبه ۲۵ شعبان ۱۲۸۵ق.
۵۳. روزنامه دولت علیه ایران، نمره ۶۳۹، پنجشنبه ۲ ذیقعدة ۱۲۸۶ق.
۵۴. روزنامه دولتی، نمره ۶۰۰، پنجشنبه ۷ ذیقعدة ۱۲۸۳ق.
۵۵. روزنامه دولتی، نمره ۶۰۷، پنجشنبه ۲۶ ربیع الثانی ۱۲۸۴ق.
۵۶. روزنامه دولتی، نمره ۶۱۲، پنجشنبه ۲۹ شعبان ۱۲۸۴ق.
۵۷. روزنامه دولتی، نمره ۶۲۸، پنجشنبه ۲۸ شوال ۱۲۸۵ق.
۵۸. روزنامه علمی، نمره ۴۲، دوشنبه ۱۸ ربیع الثانی ۱۲۹۵ق.
۵۹. روزنامه علمیه دولت ایران، نمره ۱۱، اول جمادی الثانی ۱۲۸۱ق.
۶۰. روزنامه مریخ، ۱۸ شماره، پنجم محرم ۱۲۹۶ الی ۱۶ جمادی الثانی ۱۲۹۷ق، طهران: دارالطباعة خاصه دولتی
۶۱. روزنامه ملتی، نمره ۱۱، جمعه ۹ ربیع الاول ۱۲۸۴ق.